

19. Тропаревская Л. Е. Нэп и государственное регулирование деятельности промышленных трестов // Экономика и математические методы. — Вып. 6. — 1989. — С. 994-1003.
20. Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг.: Сб. документов / Редколлегия: В. З. Дробижев [и др.]. — М. : Экономика, 1968. — 239 с.
21. Шмелев Н. Авансы и долги // Обратного хода нет. Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки / Под общ. ред. Г. Х. Попова. — М. : Политиздат, 1989. — С. 236-254.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Фонд 34. — Оп. 8. — Спр. 32.

І. О. Хромов

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРНИХ БІРЖ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Об'єктом дослідження статті є економічна та соціальна ефективність діяльності товарних бірж України в період непу. При цьому основна увага зосереджується на таких аспектах проблеми: посередництво в купівлі й продажу товарів; реєстрація позабіржових угод; надання послуг учасникам біржового торгу; підтримка комерційної освіти, благодійність тощо.

Формування сучасного біржового ринку в Україні здійснюється з урахуванням досягнень провідних зарубіжних бірж. Між тим у нашій вітчизняній історії є багатий досвід діяльності товарних бірж під час непу, який може стати у нагоді при відродженні біржової торгівлі.

Питання ефективності діяльності товарних бірж України у роки непу увійшли до науково-дослідної роботи «Дослідження сутності і особливості ринкової трансформації України», що її проводить кафедра загальної економічної теорії Одеського державного економічного університету, аспірантом котрої є автор даної статті.

Загальні результати діяльності товарних бірж України непівської доби знайшли певне відбиття у працях сучасних фахівців з історії народного господарства С. В. Білоусової, Л. П. Горкіної, Т. І. Дерев'янкіна, В. В. Лантуха, А. О. Маслової, О. П. Соболевої. Деякі аспекти діяльності бірж висвітлено економістами В. І. Нікітіним, В. Д. Савченком, М. А. Солодким.

© І. О. Хромов, 2005

Однак системно зазначена у назві статті проблема не вивчалася. Повз уваги сучасних дослідників пройшли такі напрямки роботи товарних бірж у роки непу, як надання біржами низки послуг клієнтам, підтримка комерційної освіти, благодійництво та ін.

Тому автор поставив за мету розкрити економічну і соціальну ефективність основних напрямків діяльності товарних бірж України в період розквіту непу. У зв'язку з цим зібрано і проаналізовано необхідні архівні дані, які вводяться в науковий обіг уперше. Узагальнені автором матеріали свідчать про високу результативність роботи бірж не лише у посередництві, а й у інших видах діяльності.

У першій половині 1922 р. в Україні було створено чотири товарні біржі – Харківська, Одеська, Київська та Катеринославська. У своїй діяльності вони керувалися постановою РНК УСРР від 21 лютого 1922 р. «Про Українську центральну товарну біржу, що засновується Радою Народного Господарства і Всеукраїнською кооперативною спілкою».

Метою біржі, як визначено цією постановою, було: а) виявлення попиту й пропозиції державних установ і кооперативних організацій, регулювання торговельних операцій; б) надання своїм членам і відвідувачам необхідних для торгівлі матеріально-технічних умов; в) збирання та публікування відомостей про ціни, стан промисловості, ринків, підвезення продовольства, про запаси тощо; г) улагоджування суперечок по угодах [9, с. 135].

Створеним при біржах комітетам було надано право самостійно розраховувати розмір надходжень за оформлення угод з купівлі й продажу товарів, визначати обсяг внесків від членів біржі, а також величину зборів з постійних і разових відвідувачів біржових торгів, одержувати платню за видачу довідок клієнтам, проведення експертизи товарів, за розгляд діючими на біржах арбітражними комісіями господарчих суперечок, що виникали між деякими продавцями й покупцями, а також стягувати штрафи з порушників правил біржової торгівлі. Біржові комітети визначали обсяги витрат на утримання бірж, подавали кошториси доходів і витрат на розгляд і затвердження загальним зборам членів бірж.

Таким чином, товарні біржі за часів непу вже з початку свого існування працювали на засадах господарського розрахунку, компенсуючи витрати доходами від своєї діяльності. Постанова Ради Праці й Оборони (РПО) від 23 серпня 1922 р. «Про товарні біржі» (яка більшістю сучасних дослідників вважається первинним законодавчим актом щодо розвитку біржової торгівлі в нашій країні) лише констатувала той факт, що біржі утримують себе за рахунок власних коштів [1, с. 11; 3, с. 107].

1 вересня 1922 р. РПО затвердила постанову «Про реєстрацію позабіржових угод державних підприємств і установ». Згідно з цією постановою товарні біржі повинні були відстежувати і реєструвати угоди, які укладали підприємства і заклади державного сектора економіки як поміж собою, так і з кооперацією і приватними підприємствами та особами.

На покриття витрат, пов'язаних з контролем і реєстрацією позабіржових угод, біржовим комітетам дозволялося встановлювати збори у розмірі не вище 0,25% від вартості кожної такої угоди з продавця й покупця разом узятих.

У табл. 1 наведено дані про діючі на деяких товарних біржах України в 1923/24 р. збори, що поширювалися на біржові й позабіржові угоди. У ній насамперед привертає увагу та обставина, що на усіх біржах був запроваджений місцевий збір у розмірі 0,1% до суми біржових і позабіржових угод. Зібрані таким чином кошти відраховувалися до місцевого бюджету і сприяли розвитку промисловості в районах діяльності бірж.

По біржових угодах установлені збори коливалися у розмірах від 0,1% на Харківській до 0,5% – на Запорізькій біржах. На Катеринославській біржі збір включав маклерські винагородження (куртаж), тому розмір такого збору сягав 10% до суми біржових угод. Крім того, працівники цієї біржі стягували з учасників біржового торгу додатковий збір на користь Комісії зі сприяння комерційній освіті (у розмірі 0,05% до суми угод).

На Київській і Запорізькій біржах збори за оформлення біржових угод стягувалися диференційовано в залежності від суми угод. Так, Київська біржа встановила збори по біржових угодах з купівлі-продажу хлібофуражу, цукру, солі та лісоматеріалів навіть нижчими, ніж на інші товари, а саме: по угодах вартістю до 500 червінців – 0,2%, до 2500 червінців – 0,15, понад 2500 червінців – 0,1% [2, с. 566].

Що стосується зборів на позабіржові угоди, то на усіх біржах (за винятком Київської) вони становили 0,25% до суми угоди. На Київській біржі такий збір дорівнював 0,1%; проте це сприяло тому, що учасники позабіржових угод сумлінно і своєчасно повідомляли реєстраційному бюро біржі про свої комерційні операції.

Товарні біржі регулярно переглядали розміри зборів за оформлення біржових і реєстрацію позабіржових угод з метою їх зниження. Так, у другій половині 1925/26 р. на Харківській біржі за біржові угоди вже брали 0,06%, за реєстрацію позабіржових угод – 0,162%; на Київській біржі – відповідно 0,102 і 0,1%. У цілому на 15 товарних біржах України середній біржовий збір складав 0,1%, а позабіржові угоди обкладалися збором у розмірі 0,122% до суми угод [8, с. 5].

Другим істотним джерелом надходження коштів у розпорядження бірж були членські внески і вхідна плата, які біржові комітети встановлювали і одержували з учасників торгівлі у біржових залах. Про розміри останніх можна судити з даних табл. 2.

На Харківській, Київській, Одеській і Миколаївській біржах внески для членів і плата для відвідувачів були вищими, ніж на провінціальних біржах. Це пояснювалося тим, що у великих містах у біржовій торгівлі брали участь представники великих промислових і торговельних підприємств державної, кооперативної і приватної форм власності, у той

час, як на периферії до бірж зверталися головним чином малі виробники й дрібні підприємці.

При всіх українських біржах у середині 20-х років були створені допоміжні підрозділи – консультативні бюро, тарифно-довідкові відділи, аналітичні камери або лабораторії з оцінки якості зерна і хлібопродуктів, правові чи юридичні служби. Наприклад, на Київській біржі діяли 12 допоміжних підрозділів, у тому числі інститут відповідальних бухгалтерів, страхова частина, кредит-бюро для регулювання взаємних розрахунків між торгуючими, товарний музей [2, с. 567].

Їхні працівники надавали учасникам біржових торгів послуги, що сприяли полегшенню доставки товарів від продавців до покупців, страхуванню товарів у дорозі, перевірці якості товарів, зберіганню їх на біржових складах тощо.

Таблиця 1. Розмір зборів, що стягували біржі у 1923/24 р. з учасників біржових і позабіржових угод *

Біржа	Розмір установлених зборів, у % до суми угод	
	на біржові угоди	на позабіржові угоди
Харківська	місцевий – 0,1 біржовий – 0,1	місцевий – 0,1 біржовий – 0,25
Київська	місцевий – 0,1 біржовий – 0,25 до 500 червінців – 0,2; до 2500 червінців – 0,15; понад 2500 червінців – 0,1	місцевий – 0,1 біржовий – 0,1
Катеринославська	місцевий – 0,1 на користь Комісії із спр. комерц. осв. – 0,05 біржовий – 10,0 (з маклерським куртажем)	місцевий – 0,1 на користь Комісії із спр. комерц. осв. – 0,05 біржовий – 0,25
Запорізька	місцевий – 0,1 біржовий – 0,5 до 3 тис. червін. крб.; – 0,35 від 3 до 10 тис. крб.; – 0,3 понад 10 тис. крб.	місцевий – 0,1 біржовий – 0,25
Миколаївська	місцевий – 0,1 біржовий – 1/8 (по 1/16 з кожного учасника угоди)	місцевий – 0,1 біржовий – 1/4 (по 1/8 з кожної із сторін)

* Складено за даними: Біржи и рынки. — Т. 2. Справ. отдел. — М. : БСБТ, 1924. — С. 555, 565, 590, 667, 797.

За такі послуги біржі одержували відповідну плату. Наприклад, 1 грудня 1924 р. при Одеській біржі було відкрито консультаційно-транспортне бюро, працівниками якого розроблені такі тарифи: за перевірку накладних або коносаментів з приводу тарифікації і умов перевезень – 15 коп.; за видачу усної чи письмової довідки по тарифах і умовах перевезень – від 10 коп. до 1 крб.; за поради з питань транспортних, тарифних, податкових і біржового права – 1 крб. і вище; за укладання заяв, заперечень, скарг та інших ділових паперів – від 2 крб. і вище. Членам біржового товариства певні довідки видавалися безкоштовно [4, с. 5].

Лише в 1925 р. працівниками консультаційно-транспортного бюро при Одеській біржі було видано 2100 довідок, а фахівці експертно-довідкового бюро виконали 358 експертиз якості хутряних, галантерейних та інших біржових товарів [17, арк. 78].

Таблиця 2. Розмір членських внесків і вхідної плати на товарних біржах України в 1924/25 р., у крб. *

Вид внеску	Б і р ж а					
	Харків-ська	Київська	Одеська	Вінницька	Зінов'їв-ська	Микола-ївська
Вступний внесок	25	25	25	15	10	20
Щорічний членський внесок						
Розмір вхідної плати: - для постійних відвідувачів (на рік) - для разових відвідувачів (за кожний візит на біржу)	25 0,1	25 0,1	30 0,2	25 0,1	15 0,1	20 0,2

* Складено за даними: ЦДАВО України. — Ф. Р-423. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 22; ДАОО. — Ф. Р-110. — Оп. 1. — Спр. 1371. — Арк. 45-52.

Діючи при товарних біржах арбітражні комісії регулярно розглядали суперечки між продавцями та покупцями і отримували за це відповідну грошову винагороду, що збільшувала доходи бірж. Так, 29 жовтня 1926 р. арбітражна комісія Миколаївської біржі одержала від своїх колег з Одеси листа з проханням взяти участь у розгляді господарської справи, яка виникла у зв'язку з тим, що Одеська контора Солесиндикату, уклавши договір з підприємцями Кумцем і Перловим на поставку від них молотої солі у кількості 38 тис. пудів, не отримала 12 тис. пудів. У свою чергу Кумець і Перлов послалися на те, що вони уклали договір з мешканцем Миколаєва Бергером на помол солі в обсязі 38 тис. пудів, але він повністю

не виконав своє зобов'язання. Викликаний на засідання арбітражної комісії Д. Х. Бергер засвідчив, що він дійсно перемолов 26 тис. пудів кам'яної солі на своєму власному млині, але припинив подальшу роботу, оскільки замовники (Кумець і Перлов) не забезпечили його сировиною. Замовники сплатили йому неустойку на суму 369 крб., а тому претензій до Кумця і Перлова він не має. Провина підприємців, що займалися перепродажем молотої солі Одеській конторі та зірвали свої зобов'язання, була повністю доведена і вони понесли відповідне покарання. За розгляд справи арбітражні комісії при Одеській і Миколаївській біржах одержали від позивача по 30 крб. [14, арк. 4-5].

У табл. 3 наведено дані про джерела, обсяг і структуру доходів товарних бірж України в 1924/25 р. Найбільшу частину доходів бірж складала збори з учасників позабіржових угод – 860,9 тис. крб. (або 57,4%) і збори з біржових угод – 520 тис. крб. (або 34,7% до загальної суми). Значне місце в доходах займали незаплановані надходження грошей, такі як: виграш з позик, продаж майна, що побувало у використанні, грошова допомога від кооперативних і приватних підприємств, установ і осіб. На третьому місці серед грошових надходжень були членські внески разом з вхідною платою відвідувачів – 34,8 тис. крб.

Таблиця 3. Джерела, обсяг і структура доходів бірж України у 1924/25 р.*

Стаття доходів	Обсяг, тис. крб.	% до загальної суми
Збори з біржових угод	520,0	34,7
Збори з позабіржових угод	860,9	57,4
Вступні та членські внески	28,5	1,9
Вхідна плата відвідувачів	6,3	0,4
Видача довідок, проведення експертиз і оцінка якості біржових товарів	6,8	0,4
Оренда столиків і реклама в операційних залах бірж	13,3	0,9
Збори за розгляд господарчих суперечок арбітражними комісіями	6,8	0,4
Інші доходи (виграш з позик, продаж побувало у використанні майна тощо)	57,4	3,9
Разом	1500,0	100,0

* Складено за даними: О. Микрон. Биржевые сборы на Украине // Биржевой вестник. — 1926. — № 13. — С. 6.

Послуги бірж клієнтам, такі як: консультації, здача учасникам в оренду столиків у біржових залах для показу зразків товарів, рекламування виробів підприємств – оцінювалися на суму 20,1 тис. крб. Хоча порівняно зі зборами з учасників біржових і позабіржових угод виручка за надання послуг була невеликою, її наявність у загальних доходах свідчила про те, що члени бірж і відвідувачі торгів користувалися цією формою допомоги з боку бірж.

Протягом 1924/25 господарського року арбітражні комісії розглянули низку суперечок між продавцями і покупцями біржових товарів, за що одержали 6,8 тис. крб. У тому ж році сукупні витрати українських бірж становили 1402,0 тис. крб. Значна частина витрат пов'язана з утриманням самих бірж, решта витрат – на фінансування діяльності Всеукраїнської ради з'їздів представників біржової торгівлі у Харкові, а також на утримання Всесоюзної ради з'їздів біржовиків у Москві [7, с. 58]. У результаті сукупний прибуток бірж України у 1924/25 р. склав 98 тис. крб.

Аналіз архівних даних свідчить про те, що біржі України використовували прибуток не лише для своїх потреб, а й на допомогу громадським закладам. Так, у «Положенні про Губернський Комітет із сприяння комерційній освіті при Одеській товарній біржі», затвердженому 26 серпня 1924 р. на засіданні губвиконкому, було відзначено, що Комітет повинен сприяти розвитку та зміцненню промислово-економічної та комерційної освіти на території Одеської губернії, матеріально підтримувати навчальні заклади, виявляти потребу установ і організацій у кількості необхідних для них спеціалістів, брати участь в обговоренні навчальних планів, організовувати публічні лекції з економіки, фінансів, промислових питань з метою пропаганди серед широких мас економічних знань, створювати за свій рахунок спеціальні бібліотеки [15, арк. 109-110]. Протягом кількох років Комітет із сприяння комерційної освіти при Одеській біржі щомісячно перераховував по 100 крб. місцевій торговельно-промисловій школі [16, арк. 21]. У квітні 1925 р. Миколаївська товарна біржа надала 750 крб. на підтримку учнів, що навчалися у торговельно-промисловій школі ім. 5-річчя Жовтневої революції. Київська товарна біржа утримувала за свій рахунок торговельно-промислову школу і торговельне відділення Інституту народного господарства [2, с. 225; 12, арк. 12].

15 березня 1925 р. в Одеському державному оперному театрі ім. А. В. Луначарського виникла пожежа. В зв'язку з цим Біржовий комітет прийняв постанову про асигнування у фонд відбудови оперного театру 5000 крб. [5, с. 3]. Комітет Миколаївської біржі з коштів, зароблених біржою, пожертвував на боротьбу з туберкульозом 500 крб., що зафіксовано у протоколі № 16 засідання біржового комітету від 19 жовтня 1925 р. (пункт 15) [13, арк. 5]. Отже, товарні біржі України брали участь як у господарському, так і в суспільному житті.

Однак з часом у керівництва країною сформувалося негативне ставлення до бірж, як до комерційних структур, що сприяють представникам приватного капіталу займатися спекуляцією. Починаючи з 1927 р., Народний комісаріат торгівлі УСРР став контролювати роботу бірж (чисельність яких в Україні скоротилася з 15-ти до чотирьох). У кошторисі доходів і витрат, затвердженому НКВТ УСРР для Київської товарної біржі на 1927/28 р., було передбачено одержати прибуток на суму

11990 крб. [11, арк. 208]. Усі гроші понад визначеного прибутку біржа перерахувала Українській Економічній Нараді.

У зв'язку з посиленням централізованого розподілу промислових виробів біржі в плановій економіці виявилися зайвими і за рішенням ЦВК і РНК СРСР від 6 лютого 1930 р. були розформовані.

Вивчення поставлених у статті питань дозволяє зробити такі висновки.

Перше. Товарні біржі України за часів непу діяли на засадах самоокупності. Найбільшу питому вагу у загальній сумі доходів становили збори за реєстрацію позабіржових угод і збори по біржових угодах.

Друге. У роки непу у біржових торгах брали участь не лише члени бірж, а й постійні і тимчасові (разові) відвідувачі, котрі сплачували вхідну плату.

Третє. Біржі надавали клієнтам за додаткову плату консультаційні, експертні та інші послуги, розміщували в операційних залах рекламні об'яви учасників торгів, завдяки чому збільшували свої доходи.

Четверте. За рахунок зароблених коштів біржі матеріально допомагали місцевій промисловості, навчальним, культурним і громадським закладам.

П'яте. Досвід товарних бірж, які успішно працювали в роки непу, а також матеріально допомагали суспільним закладам, заслуговує на увагу і може певною мірою враховуватися на сучасному етапі відновлення і розвитку біржової торгівлі в Україні.

Объектом исследования статьи является экономическая и социальная эффективность деятельности товарных бирж Украины в период нэпа. При этом основное внимание сосредоточивается на таких аспектах проблемы: посредничество в купле и продаже товаров; регистрация внебиржевых сделок; предоставление услуг участникам биржевого торга; поддержка коммерческого образования, благотворительность и т. п.

1. *Биржевое* законодательство (Сборник постановлений, правил, циркуляров, разъяснений и других документов о товарных и фондовых биржах СССР) / Сост. К. А. Граве, А. А. Песков, З. М. Фрейдман. — М. : Всесоюз. Совет Съездов бирж. торговли, 1925. — 438 с.
2. *Биржи* и рынки. — Т. 1, 2. — М. : Бюро Съездов бирж. торговли, 1924. — 848 с.
3. Білоусова С. В. Товарні біржі в економіці України у період непу // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 26-27 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1994. — С. 106-111.
4. *Бюллетень* Одесской товарной биржи. — 1925. — № 472. — 8 с.
5. *Бюллетень* Одесской товарной биржи. — 1925. — № 521. — 4 с.

6. Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Витоки концепції нової економічної політики та її сутність: Теоретико-методологічні аспекти // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 28 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1995. — С. 3-12.
7. Коломойцев П. Биржи и их задачи // Хозяйство Украины. — 1926. — № 4. — С. 51-58.
8. Микрон О. Биржевые сборы на Украине // Биржевой вестник. — 1926. — № 13. — С. 5-7.
9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 8. — Ст. 132. — С. 135-143.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Фонд 423. — Оп. 1. — Спр. 89.
11. ЦДАВО України. — Фонд 423. — Оп. 1. — Спр. 330.
12. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 13.
13. ДАМО. — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 18.
14. ДАМО. — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 49.
15. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Фонд Р-1220. — Оп. 3. — Спр. 5.
16. ДАОО. — Фонд Р-110. — Оп. 1. — Спр. 1371.
17. ДАОО. — Фонд Р-960. — Оп. 1. — Спр. 197.

Ю. В. Тимченко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ (1921 - 1928 рр.)

Стаття присвячена актуальній проблемі – розвитку споживчої кооперації в умовах непу. Даний напрямок у кооперативному русі обґрунтовано розглядається як стимулятор ринкової економіки. Робиться висновок, що споживча кооперація України є одним із найбільш ефективних напрямків удосконалення існуючого господарського механізму (в аспекті посилення соціального фактора).

Одним із стратегічних напрямків виходу України із сучасної тяжкої кризи, що вразила всі сфери життя країни, є використання такої органічної для української економіки і соціальних умов господарської форми, як кооперація. Один з найпопулярніших та найпоширеніших в світі її видів – кооперація споживча, завданням якої є задоволення потреб і прагнень людей як споживачів та захист їх економічних інтересів. Деякі дослідники саме її вважають навіть провідною підсистемою кооперації, яка визначає мету кооперативного руху. На їх думку, споживчі товариства спроможні у

© Ю. В. Тимченко, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.